

ZAMAN ALGISI VE ZAMAN ALGISİNİN MC TAGGART İLE DÖNÜŞÜMÜ*

Şevval ERSAN**

Özet

Zaman kavramına yüklenen anlamlar insanlık tarihi boyunca değişip dönüşmüştür. İnsanın algıladığı zaman ve ölçülen zaman arasında ciddi bir ayrım olduğu düşüncesi, zaman kavramının fizikî yönü konuşulmaya başladığından bu yana zihinleri meşgul etmektedir. Zamanın ele avuca gelmeyişi, gerek fizik dünyasında gerek düşünce dünyasında her daim ilgi uyandıran bir kavram niteliğine sahiptir. Elimize ulaşan kaynakların rehberliğinden hareketle; Eski Mısır düşüncesinden başlayarak, nesnel zamanı benimseyen düşünörlere, mutlak zamanı benimseyenlere ve Albert Einstein'ın izafi zaman düşüncesine değinerek, John Ellis Mc Taggart'ın ortaya koyduğu "Zamanın Gerçekdışılığı" makalesine kadar olan süreci irdelemek ve açtığı yolu hala nasıl canlı tutabildiğine bakmak zaman düşüncesi açısından faydalı görölmektedir. Bu bağlamdan hareketle zamanın kültürlerde, düşünce dünyasında ve dinlerde nasıl anlaşıldığına bakmak konunun özü açısından önem arz etmektedir. Zaman kavramı bu ve bunun gibi değişimleri yaşarken dilimizde özünde çok fazla araştırılıp, üzerine düşünölmeyen bir konu olduğunun bilincinde, bu çalışmanın mahiyetine kıymet vermekteyiz. Tüm bunlar göz önüne alınarak, düşünce tarihinin başlangıcından, Mc Taggart'ın argümanına kadar giden süreci irdelemek bu çalışmada ana amaçtır.

Anahtar Kavramlar: Zaman, zaman algısı, zaman kavramı, John Ellis Mc Taggart, zamanın gerçekdışılığı.

TIME PERCEPTION AND TRANSFORMATION OF TIME PERCEPTION WITH MC TAGGART

Abstract

The meanings imposed on the concept of time have changed and changed throughout human history. The idea that there is a serious distinction between the time perceived and the measured time has been occupying the minds since the physical aspect of the concept of time began to be discussed. The fact that time is an incomprehensible phenomenon has always been an intriguing concept both in the world of physics and in the world of thought. Based on the guidance of the sources we have received; Starting from the ancient Egyptian thought, mentioning the thinkers who adopt objective time, those who adopt absolute time and Albert Einstein's idea of relative time; It is useful in terms of time thinking to examine the process up to the article "The Unreality of Time" by John Ellis McTaggart and to look at how it still keeps the path it paved. From this context, for the concept of time; It is important for the essence of the subject to look at how it is understood in cultures, thought worlds and religions. While the concept of time is experiencing these and other changes, we are aware

* Bu çalışma yazarın "Felsefe Tarihinde Zaman Algısı ve Ellis Mc Taggart'ın 'Zamanın Gerçekdışılığı' Görüşü" konulu yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe, Ankara Türkiye, e-mail: sevvalersan@hotmail.com.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1894-0722>

that there is a subject in our language that is not explored and considered too much and we value the nature of this work. With all this in mind, it is our main goal to examine the process from the beginning of the history of thought to McTaggart's argument.

Keywords: Time, time perception, time concept, John Ellis Mc Taggart, unreality of time.

Giriş

Zaman denilince akla gelen sorulardan bazıları; zamanın nasıl algılanması gerektiği, onun ölçülüp ölçülemeyeceği ya da zamanın bir başlangıcı veya sonu olup olmadığıdır. Bu sorulara yanıt veren düşünürlerden bazıları zamanın fiziki yönünü ele alarak bilimsel açıdan çözüm getirmeye çalışırken; bazıları da metafiziksel yönünü ele almaktadır.¹ Öncelikle her düşüncenin oluşumu ondan daha öncesine dayandığından, Antik Yunan'dan önce başlayan, zamanı anlamlandırmaya çalışmayı irdeledikten sonra Antik Yunan düşüncesinde zamanın nasıl anlaşıldığına bu konuda çığır açan filozoflar özelinde değineceğiz. İlk olarak nesnel zaman başlığı adı altında zamanın nesnel olarak algılanışına, ardından dinler nezdinde zamana, sonra mutlak zaman düşüncesine daha sonra izafi zaman düşüncesine genel hatlarıyla değineceğiz. Hegel düşüncesini hayatının önemli bir yerinde tutan ve üç kitabını Hegel felsefesi üzerine yazan Mc Taggart'ı anlamlandırmak adına Hegel'in zamanı algılayışına değineceğiz. Son olarak Mc Taggart'ın Zamanın Gerçekdışılığı makalesinden hareketle Mc Taggart'ın zamanı konumlandırışını anlamlandırmaya çalışacağız.

Antik Yunan Öncesi Dönemlerde Zaman Anlayışı

Düşünürlerin görüşlerini ele alırken, geniş bir alanı kapsadığından tüm filozofları ele almak oldukça güçtür. Bu nedenle adından söz ettiren ve konu açısından etkili olan filozoflara bu çalışmada öncelik verilmiştir.

Zaman, insanlar tarafından iki türlü anlaşılmıştır: Doğrusal (lineer) ve Döngüsel zaman. Doğrusal zaman anlayışı daha çok kutsal dinler nezdinde kabul görmüştür. Döngüsel zaman anlayışının ise ulaşabildiğimiz ölçüde, ilk uygarlıklarda ortaya çıktığını biliyoruz. Döngüsel zaman, dönemin şartları itibarıyla daha kolay anlaşılabilir bir düzeyde olduğundan Eski Mısır, Mezopotamya Uygarlıkları, Eski Çin Uygarlığı gibi uygarlıklarda farklı biçimlerde ancak aynı öze sahip bir biçimde kabul edilmiştir.

Doğrusal zaman anlayışı, döngüsel zaman anlayışından daha sonra ortaya çıkmış bir zamana bakıştır.² Doğrusal zaman anlayışı, doğum ve ölüm gibi sebeplerden ötürü şu an bizlere mantıklı geliyor olsa da, antik dönemlerin düşünce yapısına baktığımızda döngüsel zamanı benimsemiş olmaları çokta şaşırtıcı değildir. Döngüsel zaman anlayışını kabul eden ilk uygarlıklar, doğrusal zamanı anlamamız açısından öneme haizdir.

Mısır medeniyetinde Nil Nehri'nin yükselip taşması çoğu alanda onların gelişimine etki etmiştir. Zaman hakkındaki düşüncelerini de şekillendiren Nil Nehri, merkezi bir roldedir. Eski Mısır kozmolojisinde var olana form kazandırma görüşü, yoktan var etmenin yanı sıra daha çok kabul görmektedir.³ Bilindiği üzere mitolojik öğelere olan inanç ilk uygarlıklarda oldukça etkilidir. Bu nedenle var olana form kazandırmanın kabul görmesi oldukça olası görünmektedir.

Eski Mısır'da ki döngüsel zaman düşüncesinin temelinde, yılların sürekli olarak yeni baştan yaşanıyor gibi ele alınması da etkili olmuştur. Yıllar onlar tarafından, "kendisini gençleştiren şey" şeklinde tanımlanmaktadır. Bu bakış açısı, onların yılları yeni bir başlangıç olarak görmelerinin altında yatan nedeni açığa çıkarmaktadır.⁴

¹ Çoştı, Feyza Ceyhan. *İki Zaman Düşüncesi: Öznel ve Nesnel Zaman*. Ankara: Elis Yayınları, 2018, s. 15-16.

² Topakkaya, Arslan. *Felsefe, Din ve Kültürde Zaman*. Ankara, Say Yayınları, 2017, s. 21.

³ Topakkaya, *Felsefe, Din ve Kültürde Zaman*, s. 22.

⁴ A.g.e. s. 23.

Eski Mısır'da Güneş ile bağlantılı olarak ortaya çıkan zaman anlayışı, açıktır ki, doğa ile ilişkilidir. Doğanın ritmi bu bağlamda zamanın işleyişine etki etmektedir.⁵ Güneş'in doğuşu ve batışı, aynı zamanda bilindiği üzere, Güneş'in kutsal görülmesi gibi nedenler birbiri içinde tutarlı olarak, onların zamanı döngüsel addetmesinin nedeni niteliğindedir.

Mezopotamya uygarlıklarında ise zaman, Güneş'ten Ay'a geçmiştir. Onlar çoğu ölçütte Ay'ın hareketlerini baz almaktadır. İnsanların yaşlarının ay cinsinden ifade edildiğinin örnekleri bu bağlamda önemli bir yerdedir.⁶ Bu açıdan ay cinsinden zaman konumlandırması onların sosyal hayatlarına da tesir etmiştir.

Eski Meksika-Amerika Uygarlıkları için de aynı zaman düşüncesi geçerlidir. Onlar da döngüsel zaman anlayışını düşünce sistemlerine katmışlardır. Meksika Uygarlığı'nda diğerlerine nazaran farklı olarak, zamanın ortadan kalkacağına ve zaman akışının duracağına inanılmaktadır. Güneş, bahsettiğimiz bu uygarlıklarda da üstün konumdadır. Bu açıdan Güneş, zaman ve mekânın üstünde en güçlü olan tanrısal varlık olarak görülmektedir.⁷ Güneş'in görünebilen en parlak cisim oluşu ve ulaşılması güç olan bir gerçekliği bulunması hasebiyle ona bu şekilde bir tanrısallık atfedildiği düşünülmektedir.

Döngüsel zaman anlayışını benimseyen bu uygarlıkların, zamana bakışları itibariyle "şimdiki zaman"ı saplanmış olduklarını söylemek çok da yanlış bir düşünce değildir. Böyle bir düşüncenin ortaya çıkardığı kaçınılmaz sonuç, zaman içerisinde gidip gelişleri mümkün görmektir. Bu nedenle onların algılayışlarında "geçmiş" ve "gelecek" kavramları net bir biçimde bahsedilen kavramlar değildir. Döngüsel zaman anlayışında geçmiş ve gelecek her açıdan iç içe konumlandığından bu kavramları da ayrı bir şekilde ele aldıkları ya da net bir şekilde bahsettikleri görülmemiştir.⁸ Sürekli şimdi içerisinde yaşama çabası, onların hayata karşı konumlarını da belirlemiştir demek mümkündür. Yalnızca şimdi de eyleme, geçmişin ve geleceğin hesaba katılmaması durumu sosyo-ekonomik olarak da çok yeterli olmamalarının altında yatan nedenlerden biri olabilir. Geçim derdinin ciddi bir sorun olduğu toplumlarda, hayat telaşının da hesaba katılmasıyla birlikte zaman algısı çok farklı görülebilmektedir.

Eski Hint Uygarlığı'na geldiğimizde onların zamanı konumlandırışlarının, temel düşünceleri olan *acı çekme* anlayışı üzerine kurulu olduğunu görüyoruz. Hint felsefesindeki öze dönmenin vurgulanıyor olması onların zaman anlayışlarına da sirayet etmiştir. Onlar için zaman ve mekân özümüze ulaşmada bizi yoldan çıkaran sebepler olarak görülmüştür.⁹

Hint Uygarlığı'nın farklı bedenlerde tekrar canlanma düşüncesi, onların döngüsel zaman anlayışını benimsediklerini kanıtlar niteliktedir. Ancak zamanın sonsuz bir akış ve birbirlerine benzer tekrarlardan oluştuğu da onların düşüncelerinin diğerlerinden farklılaşmasını sağlamıştır.¹⁰ Reenkarnasyon düşüncesi özelinde onların zamanı algılayışları, felsefi düşünceleri, hayata bakış biçimleri ve zihinlerinde yaşamı konumlandırışları açık bir şekilde onların düşünce yapısını etkilemesinin yanı sıra diğerlerinden de farklılaştırmıştır.

Eski Çin Uygarlığı'nda ise zaman ve mekân gerçek dünyanın temel nitelikleri olarak ele alınmıştır. Döngüsel zaman kabulünde bulunan diğer uygarlıkların aksine Eski Çinliler, sonsuzluk kavramından bahsetmemektedir. Bunun altında yatan nedenin, Eski Çin'in zamanı sürekli olarak geriye doğru aktığını düşünüyor olmalarından kaynaklandığı söylenebilir. Aynı zamanda onların zamanı, tarihsel anlamda toplumsal olay ve olgularla beraber düşündüklerini de ifade etmekte fayda vardır.¹¹

Son olarak Eski İran düşüncesinin zamana bakışı döngüsel niteliktedir. Güneş de Eski Mısır düşüncesinde olduğu gibi etkin rodedir. Zerdüştlüğün Tanrısının isminden gelen zaman kavramının anlamı, hem sonsuz zamanı hem de sınırlı zamanı içerisinde barındırmaktadır. Dünyevi zaman iyi ve kötünün savaşı sonucunda ortaya çıkmıştır. Takip ettikleri törenler ve ritüeller her yıl

⁵ A.g.e. s. 24.

⁶ Topakkaya, *Felsefe, Din ve Kültürde Zaman*, s. 28.

⁷ A.g.e. s. 29.

⁸ A.g.e. s. 32.

⁹ A.g.e. s. 36.

¹⁰ A.g.e. s. 41.

¹¹ A.g.e. s. 44.

tekrarlanmaktadır. Bunun nedeni ise dünyayı ve oluşu yenilemek ve tüm evreni canlı tutmak düşüncesinden gelmektedir.¹²

İlk uygarlıkların verileri elimize ulaştığı kadarı ile faydalandığımız bilgiler ekseninde söyleyebileceğimiz genel anlamda, dairevi bir zaman akışının kabul edildiği yönündedir. Bilindiği gibi dairevi hareketle bağlantılı olarak bu düşünce sistematiği aynı biçimde onların zaman kavramlarına da uyarlanmıştır. Güneş'in doğuş ve batış hareketleri temel alınarak ortaya çıktığı düşünülen bu yaklaşımlar, bahsedilen uygarlıklar çerçevesinde aslında birer kolaya kaçış gibi gözükmemektedir. Onların felsefelerine baktığımızda da bunu açık bir biçimde görmemiz mümkündür. Doğa temelli felsefe yapma ve mitolojik öğelerden had safhada etkilenişleri zamanını algılayışlarında da görülmektedir. O zamanlar adı tam olarak konulmasa da hayata bakış tarzları onların felsefi yaklaşımlarını da oluşturuyor demek yanlış gözükmemektedir.

Antik Yunan'da Zaman

Antik Yunan düşüncesinin zamanı kavrayışını anlamak için öncelikle, hangi kavramların kullanıldığını irdelemek konunun özü açısından önem arz etmektedir. Eski Yunan dilinde bir takım kavramlar zamanın karşılığı olarak kullanılmıştır. *Khronos*, *kairos*, *skhole* ve *aion* kavramları zamanı tanımlamak için kullanılan kelimelerdir. *Khronos*, belirli bir zaman anlamına gelmektedir. Genel görüşe göre *khronos*, mitolojik Tanrılardan olan *khronos* ile bir tutulmaktadır. Yunan mitolojisinin temelinde yer alan devinen, hareketli şeylere atfedilen canlılık düşüncesi sürekli akan zaman için de bu görüşü destekliyor gözükmemektedir.¹³

Khronos'un olumlu ve iyi tarafı olarak ise *kairos* kullanılmaktadır. *Kairos* terimini, Aristoteles *Nikomakhos'a Etik* isimli kitabında bir işin yapılması için en iyi zamanın, tam zamanında yapılması olduğunu belirterek kullandığı görülmektedir. Hesiodos *İşler ve Günler* eserinde *kairos* terimini ölçülü olmak ile beraber kullanılmaktadır. Ölçülü olmanın ve neyin ne zaman yapılacağını bilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.¹⁴

Zamanın Antik Yunan dilindeki bir diğer karşılığı da *aion* dur. Bu kavram yaşam süresi, sonsuzluk ve ebediyet anlamlarında da kullanılmaktadır. Kullanıldığı anlamlar çerçevesinde "hem bir kişinin ömrü hem de bütün zamanı ve bütün gökyüzünü kuşatan ebediyettir." şeklinde ifade edilebilir.¹⁵

Bahse konu olan son terim de *skhole*, "boş zaman, serbest ya da özgür zaman, dinlenme" gibi anlamlara gelecek biçimde kullanılmıştır. Platon bu kavram özelinde bir işin yapılması için boş zamanın beklenmemesi gerektiğini belirterek, bunu herkesin tek bir işle meşgul gerekliliğine dayandırmaktadır. Antik Yunan da zaman anlayışının mekân ile birlikte ele alındığını ve bunlar arasında bir paralellik bulunduğunu söylemek mümkündür.¹⁶ Nesnel zaman anlayışı bu dönem filozoflarından Aristoteles ile birlikte çığır açan bir boyut kazanmıştır. Ancak hiçbir düşünce kendiliğinden oluşmadığından bir birikimin söz konusu olduğunu biliyoruz. Bu nedenle düşüncelerin temelini anlamak adına diğer önemli filozofların düşüncelerine değinmek değerlidir.

Nesnel Zaman

Nesnel zaman anlayışını savunan filozoflarca bu yaklaşım, doğadaki diğer nesnelere gibi laboratuvarda anlaşılabilir olan olarak görülmektedir. Bu yaklaşıma göre zamanı dolaysız nesnel olarak göremesek bile onu bir takım araçlar kullanarak anlamlı hale getirebilir ve ölçebiliriz. Bu da şu sonucu çıkarmamıza fırsat sağlamaktadır: Hareket ve değişim sayesinde zamanın varlığını ortaya koyabiliriz.¹⁷ Antik Yunan'da zaman dediğimizde aklımıza ilk olarak Aristoteles gelmektedir. Daha

¹² Topakkaya, *Felsefe, Din ve Kültürde Zaman*, s. 53.

¹³ Şar, Güvenç. *Eski Yunan'ın Zaman Anlayışı Üzerine*. Tabula Rasa: Felsefe & Teoloji, 2018, s. 82.

¹⁴ Şar, *Eski Yunan'ın Zaman Anlayışı Üzerine*, s. 85.

¹⁵ A.g.m. s. 86.

¹⁶ A.g.m. s. 87.

¹⁷ Coştu, *İki Zaman Düşüncesi: Özne ve Nesnel Zaman*, s. 104.

önce de söylediğimiz gibi tüm düşüncelerin arka planında onun açığa çıkmasına yardımcı olan bir bilgi birikimi bulunmaktadır. Bu nedenle Aristoteles öncesi filozoflara da kısaca değinmek gereklidir.

Thales ile birlikte başlayan arke arayışları ve doğa ile bağlantılı felsefe yapma isteği, zaman hakkındaki düşüncelerin değişimini de etkilemiştir. Zamanın bir değişim ve hareketten meydana geldiği görüşü ilk kez bu dönem içerisinde ciddi anlamda tartışılmıştır. Aynı şekilde yine bu dönem içerisinde zaman ile gökyüzü hareketlerinin paralel algılanışı hâkim düşüncedir.¹⁸ Doğaya yönelik arayışların devam etmesi ile birlikte görüyoruz ki eski uygarlıkların temel düşüncelerinin, Antik Yunan düşüncesinin de kaynağını içinde barındırdığı açıktır.

Pythagorasçılar, Aristoteles'in ifade ettiği şekilde, “zamanı gök çemberin kendisi” olarak görmektedir. Bu düşünceyi Aristoteles, zamanın yalnızca gök çemberin içinde var olabileceği anlayışını destekler nitelikte açıklamaktadır. Böylece zaman ile mekân arasında yine bir bağ olduğu fikri akıllara gelmektedir. Eğer zaman gök çemberin kendisi ise her şey onun içinde olup bitmektedir.¹⁹ Bu ve bunun gibi görüşler, Antik Yunan düşüncesinde karşımıza çıkmaktadır.

Zamanın *gerçekdışı* olarak görülmesi ilk kez, Parmenidesçi düşünce sistematiğinde ortaya koyulmuştur. Parmenides zamanı, varlığın dışında konumlandırmaktadır.²⁰ O'nun algılarımızın bizi yanıltması üzerine kurguladığı düşünce dünyasının izleri böylelikle zaman düşüncesinde de açığa çıktığını görüyoruz.

Bilindiği üzere Platon, fenomenlerin değişimini ve çokluğunu açıklamak adına formlara yönelmiştir. Formlar kendi içlerinde değişmez özleri barındırırken, fenomenler sürekli değişim halindedir.²¹ Bahse konu olan sürekli değişim hasebiyle ideaları mutlak olarak konumlandırmak istemesi, idealar teorisinin temel niteliğini içinde barındırmaktadır.

Platon'da ebedi formlar zamanı temellendirirken, zaman bütün oluşu kapsamaktadır. Zaman hareket etse de kendisi oluş içinde bulunmaz. Yani dolaylı olarak zaman, görünüşlerin sınırını belirleyen bir konumundadır. Platon için zaman, fenomenleri akla dayalı ve anlaşılabilir olması koşulunu oluşturan şey mahiyetindedir. Zaman, değişmeyen formların hareket eden imgesidir.²²

Platon, geçmiş ve gelecek kavramları hakkında ise şunları söylemektedir: “ölümsüz tözden bahsettiğimiz zaman kullandığımız ve kullanma nedenimizin de bilgisizliğimiz olduğu kavramlardır.”²³ Ona göre zaman gökyüzü ile beraber kurulduğu için geçmiş ve gelecek hakkında yalnızca “vardır” şeklinde konuşabiliriz. Çünkü öncelikle zaman, daha sonra geçmiş ve gelecek ortaya çıkmıştır.²⁴ Bunun dışında onlar hakkında konuşmak bilgisizliğimizin göstergesi olacaktır.

Ayrıntılı bir zaman felsefesi ortaya koyan Aristoteles, kendi dönemi ve sonrasına tesir etmiş önemli bir düşünürdür. Aristoteles, hocasının düşüncelerini farklı bir bakış açısı ile irdeleyerek özgün bir düşünce ortaya koymuştur. Onun fiziğe ve doğa felsefesine yüklediği anlam ve özveri neticesinde, zaman felsefesi hususunda bu kadar yetkin bir hale geldiği düşünülmektedir. Aristoteles, *Fizik* adlı eserinde bu ve bunun gibi konuları geniş bir şekilde okuyucusuna sunmaktadır.

Aristoteles, zaman hakkındaki düşüncelerini sınıflandırırken; ilk olarak zamanın var olup olmamasından başlayarak, onun hangi mahiyette var olduğuna, ardından zamanın doğasının ne olduğuna bakarak süreci tamamlamaktadır.²⁵

Aristoteles zamanı hem değişime bağlı hem de değişimden bağımsız bir biçimde ele almıştır. Sayıyı sayan zihin olmadıkça sayının da var olmayacağını düşünen Aristoteles, böylelikle zamanın zihne olan bağımlılığından da bahsetmiştir. Zihin olmadan zamanın da olmayacağını açık bir biçimde dile getirmese de metinlerinden hareketle bu düşüncesi çıkarılabilmektedir.²⁶

¹⁸ Yetmen, Aynur. *Zaman ve Zihin İlişkisi Bağlamında Bazı İdealist ve Realist Zaman Öğretileri*. Dört Öge, 2014, s. 13.

¹⁹ Şar, *Eski Yunan'ın Zaman Anlayışı Üzerine*, s. 83.

²⁰ Turetzky, Phillip. *Zaman*. (M. Ç. Atmaca, Çev.) İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2020, s. 22.

²¹ Turetzky, *Zaman*, s. 25.

²² A.g.e. s. 32.

²³ Platon. *Timaios*. (F. Akderin, Çev.) Ankara: Say Yayınları, 2015, s. 45-46.

²⁴ Çoştur, *İki Zaman Düşüncesi: Öznel ve Nesnel Zaman*, s. 63.

²⁵ Turetzky, *Zaman*, s. 34.

²⁶ Yetmen, *Zaman ve Zihin İlişkisi Bağlamında Bazı İdealist ve Realist Zaman Öğretileri*, s. 199.

Anlıyoruz ki zaman, Aristoteles için değişimin ölçülmesidir. Şeyler sürekli olarak değişim halinde olduğundan onların değişimlerinin ölçülmesi gereklidir. Bunun hesabının tutulmasını sağlayan da “zaman”dır. Bu bağlamdan hareketle hiçbir şeyin değişmediği bir zeminde Aristoteles’e göre zaman da geçmemektedir. Hiçbir şey değişmiyorsa, o halde zaman da olmayacaktır. O’nun için zaman hareketin bıraktığı iz olarak anlamlı hale gelmektedir.²⁷

Aristoteles en açık haliyle, duyu organlarımızla tecrübe edebildiğimiz nesnelere gerçekte bulunmayan “zaman” ile algılayabileceğimizi düşünmektedir. Zaman, hareketin ve durağanlığın ölçüsü olduğundan onun içerisinde konumlanmak aslında, zaman vasıtasıyla ölçülmek anlamına gelmektedir.²⁸

İlahi Dinlerde Zaman

İlahi dinlere baktığımızda zaman kavramından bahsettiğini görüyoruz. Fakat onlardaki zaman kullanımını döngüsel zaman anlayışı ile alakalı değildir. Doğrusal (lineer) zaman anlayışının çıkış noktasını vahye dayanan dinlerden aldığı görülmektedir. Bahsedilen zaman anlayışının çıkış noktası elbette ki ilk olarak Yahudiliktir. Onların ele aldığı düşünce eski kabul edilmiş tam zıddı konumunda bulunmaktadır. Eski Yahudilikte zaman durmadan akan bir süreç olarak tasvir edilmektedir.²⁹

Yahudilik’de bahsedilen zaman, Antik Yunan felsefesine kabul gören anlayıştan farklıdır. Antik Yunan da zaman ezeli olarak kabul edilmektedir. Yahudilere göre zaman evrenin yaratılışından sonra açığa çıkmış bir şeydir. Onlara göre, evren zaman içinde değil, zaman evren içinde oluşmuştur.³⁰

Yahudilik’de zaman, açık bir şekilde “yapılandırılmış” zaman statüsündedir. Bunu desteklemek adına; yaratılış haftası, dinlenme günü ve yıldızların Tanrı’nın isteğine bağlı olarak hareket edişine göre bir yapılandırma mevcuttur. Bunlar açık bir şekilde anlatılmasa da genel kabulün bu şekilde olduğu bilinmektedir.³¹

İnsan yaşamının bir sonu olduğu ve ahiret yaşamının olacağı döngüsel zaman anlayışı ile pek de uyumlu gözükmemektedir. Döngüsel zaman anlayışında doğum, ölüm ve tekrar hayata dönme gibi bir durum söz konusudur. “Yaratıcı Tanrı” düşüncesi, bu tarz bir zamana bakışta mümkün değildir. Yahudilik’de, Hristiyanlık’da ve İslam dininde zaman “yaratılmış” bir şey olarak görülmekte ve sürekli ileri doğru aktığı kabul edilmektedir. Bahsedilen akışında elbet bir sonu bulunmaktadır.³² Bu nedenle zaman bu üç ilahi dinde doğrusal kabul edilmektedir.

Çalışmamızda tarihsel bütünlüğün korunabilmesi ve konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından, nesnel zaman düşüncesini savunan filozoflarla mutlak zamanı savunanlar arasında dinlerin zamana bakışını konumlandırdık. Böylesi bütünlük açısından daha elverişli gözükmemektedir.

Mutlak Zaman

Zamanın mutlak olduğuna dair argümanlarını sıralayan çerçevede ise daha çok fizikçileri görmekteyiz. Döneminde çığır açan gelişmelere imza atan Isaac Newton, düşüncelerini oluştururken, Galileo ve Kepler’den etkilenerek kendi düşünce sistematiğini kurmuştur.

Newton, Galileo’nun yer bilimini ve Kepler’in ise gök kuramını kendi düşünce dünyasında bir araya getirerek yeni bir sistem oluşturmuştur. O; evrensel mekaniğin ilkeleri, gök cisimlerinin

²⁷ Rovelli, Carlo. *Ya Zaman Var Olmasaydı?* (A. Altınörs, Çev.) İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019, s. 52-53.

²⁸ Duralı, Teoman. *Aristoteles’in "Kategoriler"inde "Fizik" i ve "Metafizik" inde Değişme ve Zaman Sorunları*. Felsefe Arkivi, 2013, s. 102-103.

²⁹ Topakkaya, Arslan. *Eski Ahitte Zaman*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2012, s. 166.

³⁰ Topakkaya, *Eski Ahitte Zaman*, s. 166.

³¹ A.g.m. s. 167.

³² A.g.m. s. 176.

hareketleri ve yeryüzündeki cisimlerin düşüşünü açıklayan Galileo ve Kepler'den ilham aldığı kuramını ortaya koymuştur.³³

Newton, daha önce *Nesnel Zaman* başlığı altında değindiğimiz Aristoteles'in zamana bakışının tam tersi bir yaklaşım kurgular. O, Aristoteles'in zamanın varlığını kabul etmenin yanında bir başka zamanın da var olduğunu iddia eder. Newton'a göre hiçbir şey hareket etmese dahi zaman akmaya devam edecektir ve zaman, şaşmaz ve değişmez bir şekilde akacaktır.³⁴

Newton'ın geliştirdiği mutlak zaman anlayışı onun nezdinde sonsuzdur. Bu görüşünü de Tanrı'nın mutlak oluşunu kullanarak temellendirmektedir.³⁵ Tanrı'nın sonsuzluğu gibi mutlak zaman da sonsuzdur. Bu bakış tarzı itibariyle az da olsa bizlere Platon'u anımsatmaktadır.

Leibniz'den de konunun bağlamı açısından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Leibniz ilk olarak olaylar ve sonrasında nesnelere arasında "geçerli bir ilişkiler kümesi" olan bir uzay ve zaman anlayışı kurgulamaktadır. O, zamanın kendi içindeki varlığını kabul etmeyen bir düşündürür.³⁶ Leibniz'in mutlak uzay ve zaman hakkındaki düşünceleri ve onları reddedişi yüzyıllar sonra Einstein ile formüle edilmiştir.³⁷

İzafi Zaman

Albert Einstein, izafi zaman anlayışını net bir biçimde ortaya koyan ilk bilim insanıdır. Konuya başlarken; Einstein'ın, öz itibariyle zamanın kişiden kişiye değişim gösterdiğini açıklamaya çalışan bir yaklaşım kurgulandığını ifade etmek çok da yanlış olmayacaktır.

Einstein, *görelilik kuramını* ortaya koymakla deneysel bulgulara en benzer şekilde tanımlama yapma başarısını elde etmiştir.³⁸ O *genel görelilik, özel görelilik ve eşanlılığın göreliliği* yaklaşımlarını ortaya koyarak, zamanın onu tecrübe eden için farklı algılandığını açıklamaya çalışmıştır.

Einstein bu teorisi ile maddeyi, uzayı ve zamanı birbirine bağlamıştır. Newton'ın uzay ve zaman algısı sonsuzdan gelip sonsuza giderken, Einstein uzay ve zamanı bir bütün olarak ele almış ve onların cisimlerin çekim gücünden de etkilendiğini ifade etmiştir. İzafiyet Teorisi ile birlikte uzay ve zamanın mutlak olmadığı anlaşılmıştır.³⁹ Newton'ın kutu-uzay teorisi böylelikle Einstein'ın göreliliği ile birlikte anlamını yitirmiştir.

Son olarak, John Ellis Mc Taggart'ın meşhur makalesinde savunduğu adından hala söz ettiren düşüncesine geçmeden evvel, O'nun fikir dünyasına katkısının oldukça fazla olduğu Hegel'in zamanı algılayışına da değinmekte fayda görülmektedir.

Hegel Felsefesinde Zaman

Hegel'in felsefesinin sistemi oldukça birbirine bağlıdır. Temel düşüncesi, Mutlak olanın nasıl kavranacağına çözüm aramaya yöneliktir. Mutlak olanın, İde'nin anlaşılmasının temelinde aslında hakikate ulaşma arzusu bulunmaktadır. Hegel düşüncesinde İde, Kavram ile nesnelliğin birliğinden oluşur. Kavram, görünen dünyadakilerle özdeş olmalıdır. Hegel'de zaman kavramı da bu bağlamda ele alınmaktadır.⁴⁰

³³ Yetmen, *Zaman ve Zihin İlişkisi Bağlamında Bazı İdealist ve Realist Zaman Öğretileri*, s. 201.

³⁴ Rovelli, *Ya Zaman Var Olmasaydı?*, s. 53.

³⁵ Küçükparmak, Aykut. *Kant'ın Eleştiri Öncesi Dönem Zaman Anlayışı. Beytulhikme*, 2017, s. 208.

³⁶ Bardon, Adrian. *Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi*. Çeviren Özgür Yalçın. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018. s. 59.

³⁷ Çoştu, *İki Zaman Düşüncesi: Öznel ve Nesnel Zaman*, s. 113.

³⁸ Reichenbach, Hans. *Kopernik'ten Einstein'a Uzay, Zaman ve Hareket*. Çeviren Berk Yayılım. Fol Kitap, 2020, s. 41.

³⁹ Çoştu, *İki Zaman Düşüncesi: Öznel ve Nesnel Zaman*, s. 113.

⁴⁰ Çoştu, *İki Zaman Düşüncesi: Öznel ve Nesnel Zaman*, s. 157-158.

Hegel'in zaman düşüncesi aslında *tarihsel zaman*ını karşılamaktadır. O, insan ile birlikte var olan ve süren zamandan bahsetmektedir. Kozmik zaman anlayışını da bu düşüncesiyle aynı düzlemde oluşturulmaktadır.⁴¹ Zaman'a, Tin'e ve İdea'ya bakışı, O'nun tarihle beraber ele aldığı zaman anlayışının da temelini oluşturmaktadır.

Hegel özelinde zaman, onu anlayan özne olmadıkça pek de anlamlı değildir. Bunun sebebi ise zamanın ölçümlerin ötesinde bir oluşumu ifade etmesinden kaynaklanıyor gözükmektedir.⁴²

Buraya kadar bahsedilenlerin ardından Mc Taggart'ın, Hegel felsefesini din adamlarının dini kitapları bildiği kadar iyi bilmesine rağmen zaman anlayışını ayrı bir zeminde oluşturduğunu ifade etmek önemlidir. Şimdi asıl konumuz olan Mc Taggart'ın meşhur makalesinde bahsetmiş olduğu zamanın aslında var olmadığını öne sürdüğü *zamanın gerçekdışılığı* yaklaşımını incelemek gereklidir.

Mc Taggart'ın Zamanın Gerçekdışılığı Görüşü

Zaman hakkında idealist fikirlerini, Einstein'dan sonra ortaya koyan İngiliz felsefeci John Ellis Mc Taggart, zamanın gerçekdışı olduğunu ileri sürdüğü ve temelleri Parmenides'in zamansal idealizmine kadar giden bir argüman geliştirmiştir. Bu tartışmalı konu zaman felsefesi ile ilgilenen düşünürlerin dikkatini çekmiş ve yerini her zaman muhafaza etmiştir.⁴³

Öncelikle bahsedilmesi gereken en önemli husus, Mc Taggart'ın “zamanın gerçekdışı” olduğu görüşünün temelinde Hegel felsefesinin izlerinin bulunmamasıdır. Mc Taggart her ne kadar Hegel benzeri bir ontoloji kursa da savunduğu argümanı ayrı bir yerde tutmaktadır. Bunun nedeni ise zamanın deneyimlendiği andaki özellikleri ile alakalı olmasıdır. Bu argüman etrafında gerçekleşen tartışmalar Analitik filozoflarca devam ettirilmiştir.⁴⁴

J.E. Mc Taggart, zamanın A ve B serilerini temel alarak zamanın gerçek olmadığını kanıtlama girişiminde bulunmuştur. Zamanın A-serisi için, insan algısı dâhiline geçmiş, şimdi ve gelecek şeklinde sınıflandırılması olduğunu söylemektedir. Bu zaman serisi için hem gelecekte şimdiye hem de şimdiden geçmişe doğru bir akıştan söz edilebilir. Zamanda ki olayların öncelik-sonralık ilişkisi üzerine anlamlandırıldığı ve böylece sabit bir yön tayin edildiğini ifade eden zaman serisi ise B-serisi olarak adlandırılmaktadır.⁴⁵

Mc Taggart'ın ileri sürdüğü yaklaşımı beş maddede şu şekilde özetleyebiliriz.⁴⁶

1. Değişim zamana özseldir.
2. Değişim A serisinin gerçek olmasını gerektirir.
3. A serisi çelişkilidir bu yüzden gerçek değildir.
4. Bu yüzden değişim yoktur.
5. Bu yüzden zaman yoktur.

Mc Taggart'ın *Zamanın Gerçekdışı* olduğunu iddia ettiği argümanı, var olan hiçbir şeyin zamanda bulunma niteliğinde olamayacağı sonucuna varmaktadır. Bu nedenle Mc Taggart'a göre Zaman gerçek değildir. Zaman, A ve B dizileri şeklinde düzenlenmiş olarak iki şekilde deneyimlenir. Mc Taggart herhangi bir olayı zamansal bir anın içeriği olarak tanımlamaktadır. Zamansal anlarda aynı şekilde bahsettiğimiz iki dizi içinde düzenlenmiş olarak bulunmaktadır. Zamanın A-dizisi, gelecek geçmiş ve şimdi şeklindeki karakteristiklere bağlıdır. Yani bir olay ya da an geçmiş gelecek ya da şimdi oluşuyla birbirinden ayrılmaktadır. B-dizisinde ise anlar ve olaylar arasında bir ilişki vardır. A-dizisi dinamik zamanı gösterirken, B-dizisi statik zamanı göstermektedir.⁴⁷ Burada Mc Taggart'ın zemini öncelik sonralık ilişkisi üzerine kurduğunu görüyoruz. Bir olayın yerini saptayabilmek için

⁴¹ A.g.t. s. 158.

⁴² A.g.t. s. 160.

⁴³ Bardon, *Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi*, s. 82-83.

⁴⁴ Turetzky, *Zaman*, s. 188.

⁴⁵ Küçükparmak, Aykut. «Zamanın A-B Serileri: Şimdinin Mahiyeti Üzerine.» *Beytulhikme*, no. 6, 2016, s. 83-84.

⁴⁶ Yavuz, Zikri. «Modern Zaman Teorileri ve Zamanın Gerçekliği.» *Felsefe Dünyası*, no. 56 (2012/2), s. 192.

⁴⁷ Turetzky, *Zaman*, s. 188.

onun öncesinde ya da sonrasında olan olaylardan birini veya birkaçını biliyor olmak gereklidir. Bu sayede zamana yön tayin edebiliriz.

Mc Taggart, makalesinde zamanın gerçekliğinin reddedilmesinde büyük bir çelişki bulunmadığını söyleyerek; çelişkili görünmesinin nedeninin deneyimlerimizle çelişiyor gibi görünmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Gözlemlerimizin ürünü olan yanıltıcı şimdi, bir kişiden diğerine çeşitlilik göstererek gözlenen olayların şimdisine eşit değildir. Yani, gözlemlerimizin geçmişi ve geleceği, gözlenen olayların geçmiş ve geleceğine denk değildir. Zamanı ister gerçek ister gerçek dışı olarak tanımlıyor olalım; her ikisi için de her şey yanıltıcı şimdi de gözlemlenmektedir. Fakat hiçbir şey, gözlemlerin kendisi dahi, yanıltıcı bir şimdi de var olamaz.⁴⁸ Buradan anlıyoruz ki tüm olaylar insanların yanıltıcı şimdisine düştüğünden bilinebilir gözükmemektedir. Bu açıdan şimdiye bağlı olan geçmiş ve gelecekte yanıltıcı bir rol üstleniyor demek yanlış olmayacaktır.

Zamana karşı sürekli bir referans verme gerekliliği de zamanın gerçekdışı olduğunu göstermektedir. Çünkü zaman sürekli olarak geçmekte ve ona referans verme işlemi de sonsuz bir çelişki ortaya çıkarmaktadır.⁴⁹ Örneğin 2020'nin başlarında Türkiye'de etkisini göstermeye başlayan pandemi; 2017 yılından bakan biri için gelecek, 2025 yılından bakan biri için geçmiş olacaktır. Böyle bir durumda referans vermenin de güçleştiğini görüyoruz.

Sonuç

Zaman, insanlık tarihi boyunca birbirinden farklı biçimlerde algılanmış ve hala algılanmaya devam etmektedir. İnsanların yaşadıkları dönemler temel alınarak zaman düşüncelerine bakıldığında kültürlerden dahi etkilenebilen yaklaşımların olduğunu görüyoruz. Antik Yunan öncesi medeniyetlere baktığımızda döngüsel zamanı benimsemelerinin altında, doğayı anlama ve anlamlandırma çabalarının yattığını açık bir şekilde görüyoruz. Linner (doğrusal) zaman düşüncesinin ortaya çıktığı dönemler ile ilahi dinlerin gönderildiği zamanların aynı dönemlere denk geliyor oluşu, zamanın bulunduğu kültürden etkilendiği düşüncesini yeniden akıllara getirmektedir. İlahi dinlerin özünde bulunan yaşamın bir başlangıcı ve sonu olduğu düşüncesi doğrusal zaman yaklaşımını daha anlamlı bir hale getirmiştir.

Aristoteles'in zamanı diğerlerinden farklı bir biçimde hareketle anlamlı hale getirmesi zaman düşüncesini farklı bir boyuta taşımıştır. Aristoteles'in açtığı yoldan ilerleyen Newton, onun zaman anlayışının bir kısmını kabul etse de zamanın değişimin olmadığı durumlarda da aktığını ifade ederek konuyu farklı yönlerde genişletmiştir. Einstein ile birlikte ise zamanın aslında göreliliği olduğu anlayışı, diğerlerinden çok daha kapsamlı ve makul bir biçimde ortaya konulmuştur. En basit haliyle, algılanan zamanın kişiden kişiye değişim gösterdiği düşüncesi üzerine kurulan görelilik kuramı kendi alanında ki yetkinliğini uzun süre korumuştur.

J. Ellis Mc Taggart'ın zamanı "gerçekdışı" olarak nitelendirmesi ile birlikte zaman daha farklı anlam boyutları kazanmıştır. O'nun geçmiş, şimdi, gelecek ve öncelik-sonralık ilişkisi üzerine kurguladığı zamanın aslında gerçek olmadığı yaklaşımı, temellerini Parmenidesçi düşünce sistematiğinden almaktadır. Parmenides'in, algılarımızın bizi daimi olarak yanılttığı düşüncesi üzerine geliştirmiş olduğu yaklaşımı yüzyıllar sonra on dokuzuncu yüzyıl filozofu J.E.Mc Taggart ile tekrar gün yüzüne çıkmıştır. Mc Taggart zamanın gerçekdışı olduğu yaklaşımı için, aslında çok da hayret verici bir şey olmadığını belirterek, bahsettiği serilerin çelişkilerinden onların olmadığını düşünerek kurtulmaya çalışmıştır. O'nun bu uğraşı net bir biçimde tamamlanmasa da arkasından gelen düşünürlerin konu hakkında düşünmelerini ve kuramlar geliştirmelerini sağlamasıyla bile takdir edilesidir. Sonuç olarak Mc Taggart, bulunduğu dönemi aşan, hala zaman konusunda adından söz ettirmeyi başaran bir düşünür olarak düşünce tarihine adını yazdırmıştır.

⁴⁸ McTaggart, John Ellis. «Zamanın Gerçekdışılığı.» Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, no. 17 (2010), s. 144.

⁴⁹ Bardon, *Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi*, s. 85-86.

KAYNAKÇA

- Bardon, Adrian. *Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi*. Çeviren Özgür Yalçın. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Çoştur, Feyza Ceyhan. *İki Zaman Düşüncesi: Öznel ve Nesnel Zaman*. Ankara: Elis Yayınları, 2018.
- Duralı, Teoman. «Aristoteles'in "Kategoriler"inde "Fizik" i ve "Metafizik" inde Değişme ve Zaman Sorunları.» *Felsefe Arkivi*, 2013: 94-112.
- Küçükparmak, Aykut. «Kant'ın Eleştirisi Öncesi Dönem Zaman Anlayışı.» *Beytulhikme*, 2017: 205-223.
- Küçükparmak, Aykut. «Zamanın A-B Serileri: Şimdinin Mahiyeti Üzerine.» *Beytulhikme*, no. 6 (2016): 81-98.
- McTaggart, John Ellis. «Zamanın Gerçekdışılığı.» *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, no. 17 (2010): 131-145.
- Platon. *Timaios*. Çeviren Furkan Akderin. Ankara: Say Yayınları, 2015.
- Reichenbach, Hans. *Kopernik'ten Einstein'a Uzay, Zaman ve Hareket*. Çeviren Berk Yayılım. Fol Kitap, 2020.
- Rovelli, Carlo. *Ya Zaman Var Olmasaydı?* Çeviren Atakan Altınörs. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019.
- Şar, Güvenç. «Eski Yunan'ın Zaman Anlayışı Üzerine.» *Tabula Rasa: Felsefe & Teoloji*, 2018: 81-88.
- Topakkaya, Arslan. «Eski Ahitte Zaman.» *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012: 165-178.
- . *Felsefe, Din ve Kültürde Zaman*. Ankara: Say Yayınları, 2017.
- Topakkaya, Arslan. «Zaman Felsefesi Bağlamında Platon-Aristoteles Karşılaştırması.» *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012: 219-231.
- Turetzky, Philip. *Zaman*. Çeviren Mustafa Çağlar Atmaca. İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2020.
- Yavuz, Zikri. «Modern Zaman Teorileri ve Zamanın Gerçekliği.» *Felsefe Dünyası*, no. 56 (2012/2): 189-201.
- Yetmen, Aynur. «Zaman ve Zihin İlişkisi Bağlamında Bazı İdealist ve Realist Zaman Öğretileri.» *Dört Öğe*, 2014: 191-209.